

VOORWOORD

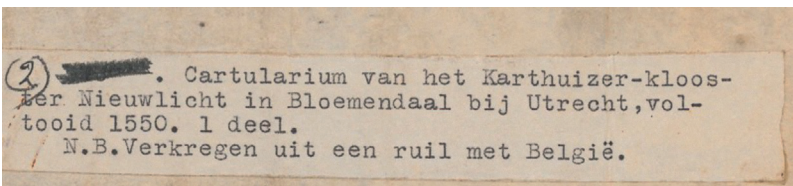
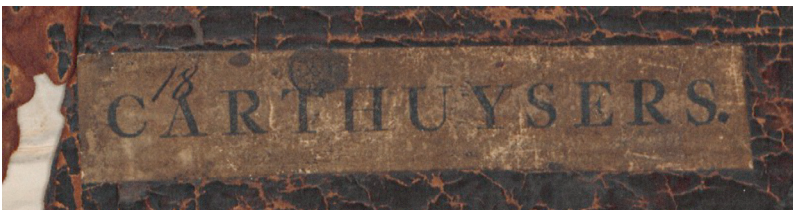
In 2018 werd mij aanbevolen een bezoek te brengen aan de Willibrorduskerk aan de Nieuweweg Noord in Veenendaal. De aanbeveling gold het feit dat de kerk en pastorie zorgvuldig waren gerenoveerd. Ik kwam niet bedrogen uit. Ik kende de gebouwen uit mijn vroege jeugd en had de sfeer en details kennelijk in mijn onderbewustzijn opgeslagen. Immers, toen ik binnenstapte ervoer ik een brug in de tijd. De periode vanaf midden 1950er jaren tot heden verdween en ik waande mij terug in mijn vertrouwde omgeving.

De naastgelegen lagere school was de St. Willibrordusschool, waar onderwijzer, natuurliefhebber en amateurhistoricus David Filips ons in de 1950er en 60er jaren levendig enthousiasmeerde voor de geschiedenis van Veenendaal. Hij werkte graag samen met de andere amateurhistoricus, Adriaan P. de Kleuver. Toen deze laatste de Veenendaalse geschiedenis nader bestudeerde, kwam hij tot de conclusie dat het begin van Veenendaal gedateerd moest worden op 1473, toen Bisschop David van Bourgondië de opdracht gaf tot het graven van de Grift. Over dit deel van de geschiedenis handelt hoofdstuk 1.

Naar de turfontginning in de Gelderse Vallei en de ontwikkeling van Veenendaal zijn meerdere interessante historische studies verschenen. Ik heb er dankbaar gebruik van gemaakt en raakte onder de indruk van de gedetailleerdheid van de informatie. Maar deze studies verwijzen vaak naar elkaar, bevestigen elkaar en schrijven elkaars voorwoord. Dat leidt licht tot een 'tunnelvisie'. Wat ze gemeenschappelijk hebben is dat ze de octrooien van 1546 en 1549 als oriëntatie- en vertrekpunt hebben. De initiatieffase midden 15e eeuw (1474) blijft hierin onderbelicht.

Het bezoek aan de kerk en pastorie riep spontaan vragen op over de rol van de Kartouizer monniken op Emminkhuizen, waarom werd de rol van Gilbert van Schoonebeeke gemarginaliseerd en wie waren de 'eerstesteeleggers' van de Kerk op de markt, Calvo en Gramaije, hoe en wanneer kwamen de Habsburgers in beeld. Goede antwoorden op deze vragen bleken niet te geven zonder de ontwikkelingen in de Gelderse Vallei in een Europees perspectief te plaatsen. Dat maakte de zoektocht veel omvangrijker, complexer maar ook veel interessanter dan ik aanvankelijk kon vermoeden. Omdat de 'hamvraag' begon bij de Kartouizer monniken, was het ook logisch te onderzoeken hoe en wanneer hun rol stopte. Dat dit het gevolg was van de Reformatie was wel bekend, maar dit gegeven vroeg wel om meer reliëf.

Tijdens de Reformatie, een goede 150 jaar na het begin van de turfafgraving op Emminkhuizen, vertrokken de Kartuizer monniken noodgedwongen naar Antwerpen met medeneming van geschriften, eigendomsakten en geografische kaarten: het 'Cartularium'. Middels een uitruil tussen de Antwerpse Kartuizers en het Utrechts Archief in 1953 zijn deze geschriften weer in Utrecht en nu digitaal toegankelijk (toegangsnummer 1006-3). Het Cartularium biedt een verrassend perspectief en antwoorden op nog open staande vragen. (zie inleiding)

Ik ben naast deze nieuwe Kartuizer bronnen en onderwijzer David Filips ook dank verschuldigd aan mijn dierbare vriend Michel de Valois, die vanuit het perspectief van de familiedynastie een licht kon werpen

op de geschiedenis. Op de foto bladerend door 'het familiealbum', met hier en daar corrigerend opmerkingen naar de formele geschiedschrijving. We spraken veel over de rol van de Koningen en Hertogen 'de Valois' in Vlaanderen en Utrecht, specifiek over de Salisch-Frankische wetten (NOOT I).

De foto is gemaakt tijdens ons gezamenlijk bezoek aan Orange waarbij de rol van Willem van Oranje prominent onderdeel werd van de besprekingen.

Een volgend woord van dank is aan de nieuwe eigenaar van de Willibrorduskerk en -school, de hovenier Wim van Ginkel van de 'Koninklijke Ginkel Groep'. Het respect en de zorgvuldigheid waarmee dit unieke complex is gerestaureerd bracht mij weer in contact met mijn eigen geschiedenis waarmee deze zoektocht begon.

Hyeres, Heliopolis 2024.
Jan M. van de Pol.

INLEIDING EN OPENSTAANDE VRAGEN

Rode draad in dit werkstuk is de machtsontwikkeling in Europa en hoe deze ontwikkelingen zouden leiden tot de Reformatie. Deze invalshoek werpt licht op nog open staande vragen rond het ontstaan van Veenendaal door het te plaatsen in Europees perspectief: van Bourgondiërs naar Habsburgers om uiteindelijk in hoofdstuk 3 aan te komen bij de beeldenstorm, de Reformatie van 1568 en het Huis van Oranje. Tot slot het vertrek van de initiatiefnemers van de turfafgraving, de Monniken van Kartouzen (Chartreuse) naar Antwerpen.

Vraag een willekeurige Veendaler wanneer het dorp is ontstaan en tien tegen een zal hij zeggen 1546, het jaar van het eerste octrooi voor de turfonginning in de Gelderse Vallei. In 1546 besloten immers een aantal veeneigenaren tot het herstellen van de Bisschop Davidgrift, kortweg 'de Grift' genaamd. Deze datering is niet altijd gemeengoed geweest. Na de 2e wereldoorlog was Veenendaal in 1949 wel toe aan een feest en organiseerde een uitgebreide 400-jarige herdenking van het ontstaansjaar, waarmee het dus gedateerd werd op 1549.

Uit het feit dat de Grift hersteld mocht worden, mag worden afgeleid dat hij er al lag. Er was dus al eerder een begin gemaakt met het graven van een kanaal voor de water- en turfafvoer en wel in 1474 door Bisschop David van Bourgondië. Toen de Bisschop opdracht gaf de Grift te graven, was één complicerende factor bekend: het lag op de grens tussen Bourgondië en Gelre. Twee andere complexen zouden werkendeweg blijken: de veenprop vormde een waterscheiding tussen de Rijn en de Zuiderzee en in de periode dat de turfonginning plaats zou vinden zou in Vlaanderen een emancipatiebeweging op gang komen. De verhoudingen uit het feodalisme zouden verschuiven naar het begin van het kapitalisme en de burgerlijke samenleving.

In de geraadpleegde literatuur over de turfonginning kwam ik een aantal kwesties tegen die nog niet bevredigend zijn beantwoord. Ik heb ze geïnventariseerd en impliciet worden deze beantwoord met dit werkstuk.

De schrijver van *'Vier eeuwen turfwinning tussen 1550 en 1950'*, M.A.W. Gerding vraagt zich **waarom de Utrechtenaren zoveel moeite en investeringen deden om zo'n relatief klein en moeilijk te bereiken gebied in exploitatie te nemen. In dezelfde periode waren immers op enorme schaal laagvenen in Utrecht en Holland in exploitatie.** Turfafgraving zou volgens M.A.W. Gerding alleen lonend zijn geweest omdat er een **speciale vraag naar hoogveenturf bestaan moet hebben.**

Een andere interessante bron is 'Aanzienlijk vlek in 't Stichtse' van D. van Manen, oud gemeentesecretaris van Veenendaal. Hij benadrukt de serieuze consequentie van het feit dat het moeras een **grensgebied was tussen Bourgondië en Gelre.** Dat roept de vragen op wat die consequenties waren en vooral hoe dit werd opgelost. Uiteraard is deze vraag ook in de bestaande literatuur behandeld, maar in dit werkstuk wordt dit verder uitgediept.

In de bestaande literatuur wordt geconstateerd dat de rol van Gilbert van Schoonebeeke vaak wordt overschat. Met dit werkstuk plaats ik **de rol van van Schoonebeeke in een beter onderbouwd perspectief.** Wat waren de oorzaken van zijn faillissement en hoe en waarom ging de Oude Compagnie der Moeren van van Schoonebeeke over in de Nieuwe Compagnie van Jan Calvo. Over het eerste initiatief in 1474 zijn een aantal openstaande vragen. **Wie heeft aan wie het octrooi van 1474 verstrekt, wat waren de criteria en condities en welke rol heeft dit gespeeld in de wording van Veenendaal.**

In de relatie tussen de Kartuiser monniken en de Veenraad zijn twee momenten onopgelost gebleven. De monniken hadden onlogisch en onverklaard toestemming gekregen om **met 200 'morgen' deel te nemen aan het Rijnoctrooi. Deze venen lagen ten noorden van de waterscheiding en inbreng in het zuidelijk Rijnoctrooi zou de waterscheiding doorbreken.** Met betrekking tot de vorming van het centrum, wordt op onduidelijke gronden aan de Kartuiser monniken toegeschreven **dat deze niet op de Grote Venloo (de Vendel), maar op de Kleine Venloo (de Markt) geplaatst werd.** Wat waren daarbij de achtergronden.

Hoofdstuk 1

1393. ‘Nieuwlicht’: de Vlaams-Bourgondische wortels.

INLEIDING

Hoofdrospelers in de initiatieperiode 1400-1500 zijn de Hertogen van Bourgondië, met in hun kielzog hun bastaard verwante halfbroer Bisschop David van Bourgondië en de Kartouizer monniken. De Hollandse landsheer Sweder van Abcoude van Gaasbeek had in 1393 hun voorbeeld gevolgd en schonk het klooster ‘Nova Lux’ (Nieuwlicht) bij Utrecht aan de Kartouizer monniken. Zijn erfgenaam Jacob van Abcoude schonk in 1433 ook de venen van Emminkhuizen aan de monniken om deze als turf af te graven. Hertog Karel de Stoute maakte een opmerkelijke manoeuvre. Hij ‘herschonk’ in 1474 het klooster en de venen aan de monniken, waarmee zij schatplichtig aan hem werden. Middels een huwelijks-politieke deal tussen zijn dochter Maria van Bourgondië en de zoon van de Habsburgse Keizer, Maximiliaan van Oostenrijk wordt in zekere mate politieke rust in het grensgebied in de Gelderse Vallei gecreëerd. Een absolute voorwaarde om met de turfonginning te kunnen beginnen. Als beschermheer Karel de Stoute in 1477 sneuvelt, ontstaat een machtsstrijd welke wordt gewonnen door Karel de Stoute’s schoonzoon Maximiliaan. Vanwege de Salische wetten die vrouwen, dus ook Maria van Bourgondië, erfrechtelijk uitsloot van gouvernementele verantwoordelijkheden, betekende het sneuvelen van Hertog Karel de Stoute het einde van de dynastie van Bourgondische Hertogen. Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië voerden wel het regentschap. Uit dit huwelijk werd weliswaar een mannelijke opvolger geboren: Filips de Schone, maar daarmee was een geruisloze erfopvolging allerminst verzekerd. Deze zoon Filips werd in 1494 meerderjarig verklaard en nam vanaf toen persoonlijk het bewind in handen. In 1494 overleed Bisschop David en vanaf die periode verloor Maximiliaan de concentratie

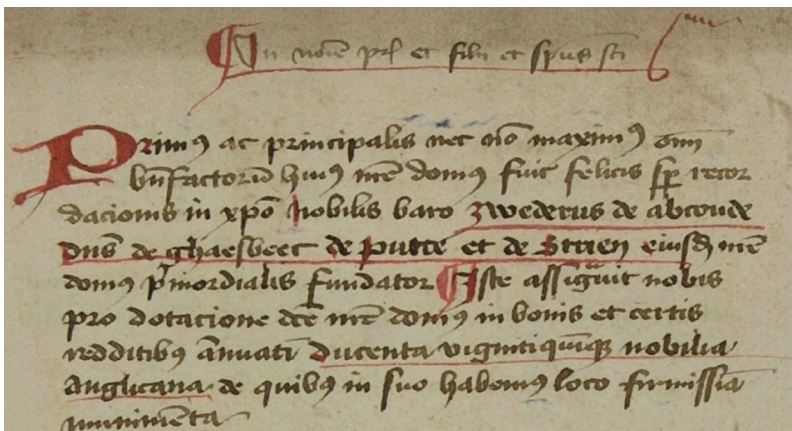
op dit deel van zijn Keizerrijk. De politieke onrust in de Gelderse Vallei herleefde en daarmee zette ook de verzanding van de grift in. Philips de Schone overleed voortijdig op 28 jarige leeftijd waarna het regentschap demissionair werd waargenomen door zijn zus Margaretha van Oostenrijk en tante Maria van Hongarije. Vanuit Vlaanderen zouden andere ontwikkelingen een rol gaan spelen in de Gelderse Vallei. Het Westers Schisma zou als (een van de) kiem van de Reformatie uitlopen op een scheiding tussen Engeland/Vlaanderen als volgelingen van Rome enerzijds en Frankrijk als volgelingen van Avignon anderzijds. En in de herberg van de familie ter Beurze in Brugge werd de kiem gelegd van het kapitalisme. Door verzanding van het Zwin verschoof de welvaart van Gent/Brugge naar Antwerpen. De legitimiteit van de Bourgondische erfopvolging via Maximiliaan van Oostenrijk bleef tot 1544 twistappel tussen Keizer Karel V en de Franse koning.

1.1 EMMINKHUIZEN EN DE KARTUIZER MONNIKEN

De orde van Kartuiser monniken werd gesticht aan het begin van de 11e eeuw. In oorsprong was het een kluizenarij in de Franse Alpen (Chartreuse), maar het breidde zich snel uit met vestigingen in heel Europa. Het werd een belangrijk netwerk waarover de abt van Cluny in Bourgondië de scepter zwaaide. Omdat de Bourgondische Hertogen ambitieus waren en tussen het koninkrijk Frankrijk en het Rooms-Duitse keizerrijk een derde koninkrijk wilden te stichten, was hun relatie met het netwerk van de Kartuiser monniken van levensbelang. Dit netwerk speelde immers een stevige rol in de periode waarin de juridische structuren, de cultuur en het idee van het huidige Europa ontstond. Omdat zij zo'n beetje de enigen waren 'die konden lezen en schrijven', was die rol te vergelijken met het huidige TikTok, Amazon, Facebook, Instagram en de Gooische incrowd bij elkaar.

In de Kerkelijke hiërarchie speelde het netwerk van kloosters en kerken een uitvoerende rol tussen de almacht van de Paus en het adellijk lokale bestuur. De Hollandse landsheer Sweder van Abcoude (1350-1400) had deze constructie goed begrepen en zocht aansluiting bij dit netwerk. Hij nodigde de prior van het Kartuiser

klooster in Brugge Vlaanderen uit en verplichtte zich een Kartuizer klooster te stichten. In 1392 werd dit plan uitgevoerd en verrees het klooster 'Nova Lux' oftewel Nieuwlicht juist ten noordoosten van de Weerdpoort van Utrecht.

Schenkingsakte 1393 door 'Sweder van Abcoude, graafsheer van Putten en Strijen' aan de Karthuizer monniken. Bron: Cartularium Karthuizer Klooster.

Kasteel Marghareta van Male

Met de schenking van het klooster in Utrecht aan de Kartuizer monniken volgde Sweder van Abcoude het voorbeeld van de Bourgondische Hertog Filips de Stoute. Deze was als tweede zoon van de Franse Koning Jan II (de Goede) van Valois de grondlegger van het Huis van Bourgondische Hertogen. In 1377 kocht de Hertog een stuk grond in Champmol bij Dyon met de bedoeling daar een vestiging te stichten voor de Kartuizer monniken. Hij trouwde met de Vlaamse gravin Margaretha van Male en in de Middeleeuwse huwelijkspolitiek betekende dat, dat ook het graafschap Vlaanderen eigendom werd van de Hertog van Bourgondië.